

Danuta Urbaniak-Zajac
Uniwersytet Łódzki

Recenzja książki

Fritz Schütze (2016) *Sozialwissenschaftliche Prozessanalyse. Grundlagen der qualitativen Sozialforschung*, Hrsg. Werner Fiedler, Heinz-Hermann Krüger. Opladen–Berlin–Toronto: Verlag Barbara Budrich

W serii „Studien zur qualitativen Bildungs-, Beratungs- und Sozialforschung” [Studia jakościowe z zakresu badań nad kształceniem, poradnictwem i kwestiami społecznymi] wydawnictwo

Barbara Budrich opublikowało książkę składającą się z 8 artykułów Fritza Schützego. Są to teksty, które już wcześniej (w latach 1976–2008) zostały udostępnione czytelnikom w czasopismach naukowych lub pracach zbiorowych. Redaktorzy tomu, odpowiadając na postawione przez siebie pytanie: „dlaczego taka książka?”, piszą, iż teksty Schützego od wielu lat stanowią dla kolejnych roczników studentów, a zwłaszcza młodych naukowców, cenne źródło wskazówek i inspiracji do badań empirycznych („Artykuły Schützego kursują często jako kopie kopii, czasami jako prawie nieczytelne wydruki”, s. 7 [tłum. własne]). Schütze jest znany w naszym kraju głównie jako twórca jednej z metod badań jakościowych – wywiadu narracyjnego. Jego dorobek w tym zakresie popularyzowany jest przede wszystkim przez Kaję Kaźmierską (m.in. 1996; 2004), a także Prawdę (1989) czy Urbaniak-Zajac (1999). Warto wspomnieć też o wieloletniej współpracy niemieckiego badacza z socjologami z Uniwersytetu Łódzkiego (w omawianej książce pisze on o wspólnych warsztatach badawczych, s. 41).

Artykuły zebrane w przedstawianym tomie przybliżają najbardziej znaczące dla rozwoju nauk społecz-

nych kierunki dociekań badawczych Schützego: dotyczące analizy narracji, socjolingwistycznej analizy procesowej, analizy interakcyjnej/konwersacyjnej, etnograficznej analizy przypadku. Autorzy wstępu (Carsten Detka i Thomas Reim) informują, iż głównym kluczem dla wyboru tekstów był ich metodologiczno-metodyczny charakter, wzmacniany egzemplifikacjami stosowania metody badawczej.

Wybrane do zbioru artykuły zostały uporządkowane tematycznie, a nie zgodnie z chronologią ich powstania. Pierwszy nosi tytuł *Bardzo osobiste uogólnione spojrzenie na jakościowe badania w naukach społecznych* (tłum. własne) i – jak informuje Schütze – kierowany jest do „niewtajemniczonych”. Można mu przypisać funkcję wprowadzenia w zagadnienie, dającego obraz całej koncepcji badania jakościowego wraz ze wskazówkami metodycznymi. Wiele spośród zasygnalizowanych lub krótko omówionych kwestii podejmowanych jest bardziej szczegółowo w następnych artykułach. Inspiracją dla przygotowania tekstu były doświadczenia Schützego z prac akademickich komisji rozdzielających środki finansowe na badania, złożonych z przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, dla których nierzadko nazwa „empiryczne badania jakościowe” była obca. Dla osób przyzwyczajonych do klasycznych wzorów naukowego myślenia tytuł artykułu zawiera paradoks (opozycja osobiste–ogólne), co u jednych może wzbudzić wątpliwości co do naukowej wartości wypowiedzi, inni mogą go potraktować jako prowokację godzącą w uznane zasady. Zwrot „osobiste uogólnione spojrzenie” można potraktować także jako wyraz ostrożności autora, który zastrzega, że mówi we własnym imieniu – z perspektywy własnych doświadczeń badawczych, a nie w imieniu abstrakcyjnej nauki,

albo też jako sygnał specyfiki badań jakościowych, w których sformułowania „osobiste” i „ogólne” nie wykluczają się.

Za ramę dla charakterystyki badań jakościowych w naukach społecznych Schütze przyjął strukturę procesu badawczego, którą wypracował w trakcie wielu badań prowadzonych metodą wywiadu narracyjnego. Na marginesie warto zauważyć, iż dokonanie całościowego i uporządkowanego opisu badań jakościowych nie jest łatwym zadaniem. Często za punkt odniesienia przyjmowane są tak zwane badania ilościowe (w Niemczech utożsamiane zwykle z modelem hipotetyczno-dedukcyjnym, w Polsce z bliżej nieokreślonym paradygmatem pozytywistycznym), co ma o tyle negatywne konsekwencje, że badania jakościowe przedstawiane są wówczas z przywołaniem zewnętrznych kryteriów opisu. W pierwszym artykule Schütze wyjaśnia, w jakich okolicznościach w naukach społecznych uzasadnione jest zastosowanie badań jakościowych, sygnalizuje uzasadniające je przesłanki teoretyczne, określa wymagania stawiane wobec gromadzonego materiału empirycznego, omawia strukturę procesu analizy (opis strukturalny, analityczna abstrakcja, kontrastowe porównania, konstruowanie teoretycznego modelu procesu). Chce pokazać „niewtajemniczonym”, że rezygnacja z wywodzącego się z nauk przyrodniczych modelu badań empirycznych nie prowadzi do pełnej dowolności postępowania badawczego. Podobnie jak uczynienie indywidualnych i w tym sensie subiektywnych doświadczeń uczestników świata społecznego przedmiotem interpretacji nie oznacza, iż prowadzone analizy kończą się na odtworzeniu subiektywnie rozumianego sensu. W procesach

Danuta Urbaniak-Zajac, dr hab., prof. Uniwersytetu Łódzkiego. Pracownik Katedry Badań Edukacyjnych Wydziału Nauk o Wychowaniu. Kieruje Zakładem Metod Badań Jakościowych. Główne zainteresowania badawcze: metodologia badań empirycznych, teoria pedagogiki społecznej, profesjonalizacja działań zawodowych pedagogów. Wybrane publikacje: *W poszukiwaniu teorii działania profesjonalnego. Badania rekonstrukcyjne* (Impuls, Kraków 2016); *Badania jakościowe w pedagogice. Wywiad narracyjny i obiektywna hermeneutyka* (Wyd. Nauk. PWN, Warszawa 2013) (wspólnie z E. Kos); *Pedagogika społeczna w Niemczech. Stanowiska teoretyczne i problemy praktyki* (Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2003).

Adres korespondencyjny

Wydział Nauk o Wychowaniu
Katedra Badań Edukacyjnych
ul. Pomorska 46/48, Łódź
e-mail: urbaniak@uni.lodz.pl

interpretacji warto korzystać z wyników badań socjolingwistycznych. Wskazują one powtarzające się w różnych wypowiedziach znaki (*Aufzeigemarkiren*) niosące treści, których autorzy wypowiedzi nie są w pełni świadomi bądź w ogóle są ich nieświadomi. Znajomość tych formalnych struktur wykorzystywana jest przez badaczy w trakcie opracowywania materiału empirycznego. Zdaniem Schützego jest to okoliczność zmniejszająca ingerencję badacza w poznawaną rzeczywistość. Innym sposobem minimalizacji jednostronności interpretacji materiału jest prezentacja jej wyników w trakcie warsztatów badawczych (prowadzonych przez wiele lat przez Schützego). W ich trakcie badacz przedstawia wyniki swojej interpretacji, a następnie staje się ona przedmiotem dyskusji uczestników. W języku artykułu warsztat stanowi forum dla triangulacji perspektyw interpretacyjnych.

Artykuł *Badanie biografii i wywiad narracyjny* (tłum. własne) jest jednym ze starszych (po raz pierwszy został opublikowany w 1983 r.). Przedstawia on koncepcję analizy biografii prowadzonej na podstawie transkrypcji wywiadu narracyjnego. Schütze przekonuje, że warunkiem owocnych badań jest, po pierwsze, uzyskanie dobrego materiału empirycznego prezentującego bieg życia poszczególnych osób – jego źródłem jest *Stegreiferzahlung*, czyli opowiadanie powstające „na poczekaniu”, bez wcześniejszego przygotowania (spontaniczne¹). A drugim warunkiem jest prowadzenie systematycznej analizy pozwalającej ująć specyfikę i niepowtarzalność przypadku, a jednocześnie społeczne i biograficzne struktury i mechanizmy, które, je-

¹ Takiego określenia używa Katarzyna Waniek tłumacząca tekst Schützego z języka angielskiego (Każmierska 2012).

śli nawet nie determinują empirycznych stanów rzeczy powiązanych z przypadkiem, to czynią je bardziej prawdopodobnymi. Analiza biograficzna w ujęciu Schützego to proces metodycznie kontrolowanego rozumienia, dokonywanego z perspektywy obcego. Decydująca rola przypada nie empatii badacza, lecz znajomości rodzajów komunikowania się i komunikatów, znajomości ich struktur, wiedzy o dostrzeganiu formalnych znaków określonych stanów, znaków zmian (zidentyfikowanych w badaniach socjolingwistycznych). Dla osób znających już metodę Schützego interesujący będzie fragment będący uzupełnieniem pierwotnego artykułu o 6 stron. W oryginalnej wersji znajduje się zdanie mówiące, iż na etapie formalnej analizy należy eliminować nienarracyjne fragmenty wypowiedzi. Ze współczesnej perspektywy Schütze uważa to stwierdzenie za „zdanie błędnie sformułowane” (s. 66 [tłum. własne]) i je koryguje. Podkreśla, że nigdy nie lekceważył – jak przypisywali mu krytycy – znaczenia argumentacji i abstrakcyjnego opisu dla zrozumienia biografii. Większe znaczenie poznawcze ma wyjaśnienie, dlaczego wówczas to zdanie napisał. Uzupełnienie bardziej klaruje intencje autora.

Następny artykuł jest w języku angielskim, ale polski czytelnik może się z nim zapoznać w języku rodzimym. Został on przetłumaczony przez Katarzynę Waniek i opublikowany w tomie pod redakcją Kai Każmierskiej (2012), nosi tytuł *Analiza biograficzna ugruntowana empirycznie w autobiograficznym wywiadzie narracyjnym. Jak analizować autobiograficzne wywiady narracyjne*. Jak sugeruje druga część tytułu, położono w nim nacisk na metodykę postępowania (zawiera wskazówki, jak prowadzić

wywiad, pokazuje na konkretnym przykładzie, jak analizować zebrany materiał), ale jednocześnie przywoływane są założenia i argumenty teoretyczne uzasadniające ową metodykę. Na język polski przetłumaczony został jeszcze jeden z zamieszczonych w tomie artykułów *Trajektorie cierpienia jako przedmiot badań socjologii interpretatywnej*². Także on charakteryzuje badania biograficzne, a dokładniej – jedną z biograficznych struktur procesowych: trajektorię.

Kolejny artykuł pod tytułem *Analiza konwersacyjna* (tłum. własne) Schütze przygotował wspólnie z lingwistą Wernerem Kallmeyerem. Jest to najstarszy z umieszczonych w zbiorze tekstów (opublikowany w 1976 roku w czasopiśmie „Studium der Linguistik”). Ma on z jednej strony charakter programowy, a z drugiej – instruktażowy. W punkcie wyjścia koncepcji analizy (empirycznie prowadzonych) konwersacji tkwi założenie, iż rozmowa jest złożoną aktywnością społeczną, której przebieg jest uporządkowany, musi więc być sterowany określonymi zasadami czy konwencjami. Rekonstrukcja struktury przebiegu rozmowy i działających w jej trakcie mechanizmów (społecznych) jest przedmiotem badań socjolingwistycznych. Ich wyniki pozwalają wypracować analityczne narzędzia, które mogą być wykorzystywane w badaniach różnych konwersacji, niezależnie od ich tematyki czy okoliczności prowadzenia. Poza prezentacją zasad organizacji rozmowy w artykule omówiona została koncepcja schematu działania (*Handlungsschema*), która wykorzystywana jest przez Schützego

² Artykuł ten został przetłumaczony na język polski przez Marka Czyżewskiego i opublikowany w „Studiach Socjologicznych” 1997, nr 1, s. 11–56.

także w analizach narracji biograficznych. Autorzy ujmują rozmowy jako interakcje między ludźmi, tym samym jako działania społeczne. Empiryczne okoliczności i formy ich prowadzenia są bardzo zróżnicowane, niemniej jednak można określić formalne warunki je konstytuujące. Owe warunki ukształtowały się w codziennej praktyce społecznej, muszą być jednak każdorazowo aktywizowane przez uczestników działania. Dlatego też Schütze i Kallmeyer (powołując się na prace m.in. Harveya Sacksa, Aarona Cicourela, Roya Turnera, Gaila Jeffersona) sygnalizują zadania partnerów interakcji, których realizacja konstytuuje działanie.

Efekty analiz socjolingwistycznych można śledzić w tekście przygotowanym przez Schützego wspólnie z Claudią Lützen i Urlike Schulmeyer-Herbold. Przedstawia on jakościową analizę artykułów prasowych poświęconych sprawom studenckim, zamieszczonych w dwóch czasopismach „Frankfurter Rundschau” i „Frankfurter Allgemeinen Zeitung” w latach 1967/68 i 1989/90. Ten tekst reprezentuje nurt prac badawczych Schützego, który autorzy wprowadzenia nazwali analizą dyskursu zogniskowaną na działaniu (s. 17). Wybrany tekst jest mniej popularny (inni badacze rzadziej z niego korzystają) niż inne zamieszczone w przedstawianym tomie. Warto zauważyć, iż w perspektywie socjolingwistycznej teksty dziennikarskie ujmowane są jako odzwierciedlenie działania społecznego. Wykraczają one bowiem poza czysty opis zdarzeń, dziennikarze wykorzystują różne schematy działania komunikacyjnego: ostrzegają przed czymś, oskarżają kogoś o coś, bronią kogoś przed kimś i tak dalej. Ten tekst podobnie jak pozostałe przybliża metodykę postępowania analitycznego.

Dwa ostatnie artykuły dotyczą problematyki profesjonalności pracy społecznej (*Soziale Arbeit*)³, w tym akademickiego kształcenia do działania profesjonalnego. Odzwierciedlają one główną dziedzinę przedmiotowych zainteresowań Fritza Schütze. Z kwestią profesji i badania działań profesjonalnych zetknął się w trakcie pobytu na Uniwersytecie Kalifornijskim w latach 1978 i 1979, kiedy to poznał Anselma Straussa. Jako nauczyciel akademicki pracował między innymi w Gesamthochschule Kassel (potem Uniwersytet Kassel), gdzie przez wiele lat prowadził zajęcia dla studentów pedagogiki społecznej / pracy socjalnej, supervizji oraz terapii społecznej – a więc przyszłych (potencjalnych) profesjonalistów. Mimo że Schütze jest socjologiem, to nie interesowały go nigdy społeczne procesy profesjonalizacji, lecz konkretnie usytuowane relacje między profesjonalistami i ich klientami.

Pierwszy z dwóch artykułów nosi tytuł *Analiza przypadku. O naukowym ufundowaniu klasycznej metody pracy społecznej* [niem. *Soziale Arbeit*] (tłum. własne) i stanowi odpowiedź na pytanie, jak kształcić profesjonalnych pracowników społecznych (socjalnych). Wszyscy się zgadzają, że ich działania zawodowe wymagają naukowych podstaw, nie ma jednak prostych sposobów ich przekazywania adeptom zawodu. Sposobem kształcenia studentów stosowanym przez Schütze i omawianym w niniejszym arty-

³ W języku niemieckim stosowane są dwa pojęcia: *Sozialarbeit* i *Soziale Arbeit*. Pierwsze bez wątpienia należy tłumaczyć na język polski jako „praca socjalna”, z drugim jest kłopot. *Soziale Arbeit* ma obejmować te instytucjonalne praktyki i refleksje teoretyczne, które prowadzone były w ramach historycznie wyodrębnionych: pedagogice społecznej (*Sozialpädagogik*) i pracy socjalnej. Czyli zakres *Soziale Arbeit* jest większy niż „pracy socjalnej”, dlatego tłumaczę je jako praca społeczna. Więcej o tych relacjach w Urbaniak-Zajac (2003, s. 29–32).

kule jest analiza (indywidualnych) przypadków. Warto wspomnieć, że praca z przypadkiem należy do najstarszych metod pracy socjalnej i – niezależnie od krytyki formułowanej pod jej adresem – jest nadal powszechnie stosowana. Wiadomo, że wstępem do pracy z przypadkiem jest jego analiza (lub diagnoza), która wymaga wiedzy o przypadku i wiedzy wykraczającej poza przypadek. Źródłem wiedzy studentów o przypadku jest badanie empiryczne (bardzo często wywiad narracyjny), a źródłem wiedzy wykraczającej poza przypadek są wszystkie zajęcia prowadzone na studiach (także doświadczenia życia codziennego, ale ponieważ nie stanowią one wiedzy naukowej, dlatego w tym kontekście są pomijane). Formą ćwiczenia kompetencji badawczych studentów i refleksyjnego oglądu praktyki stosowaną w Kassel były warsztaty badawcze. Wszyscy uczestnicy warsztatu otrzymywali transkrypcję wywiadu (lub inne materiały charakteryzujące przypadek) stanowiącego podstawę analizy przypadku, co umożliwiało wspólną pracę. Każdy ze studentów sam przeprowadzał wywiad, poddawał go interpretacji, a potem jej wyniki przedstawiał na spotkaniu. Następnie analizę podejmowała cała grupa, skupiając się na przykład na rekonstrukcji struktur procesowych oraz możliwości pomocy. Celem warsztatów było uczenie się studentów abstrahowania z pojedynczych przypadków (indywidualnych lub zbiorowych) cech ogólnych – charakteryzujących typ przypadków – i specyficznych dla danego przypadku. Mieli uczyć się generować teoretyczne modele określonej sytuacji oraz praktyczne strategie opracowywania problemów.

Artykuł ostatni nosi tytuł *Trudności w pracy i paradoksy działania profesjonalnego. Zarys teoretyczny*

(tłum. własne). Chodzi o pracę zawodową tych, którzy wspierają innych w rozwoju lub w działaniu, pomagają, opiekują się nimi, doradzają i tym podobne. Schütze argumentuje, iż pracy tej towarzyszą trudności mające strukturalne uwarunkowania. Perspektywa pracownika i jego klienta – niezależnie od dobrych chęci każdej ze stron – jest odmienna, ponieważ każdą określają inne czynniki. To powoduje, że błędy profesjonalne są nie do uniknięcia, a także problemy z odróżnianiem błędów dopuszczalnych od błędów w sztuce (s. 241). Te drugie pojawiają się wówczas, kiedy profesjonalista nie jest wystarczająco rozważny i przezorny. Schütze proponuje także typologię problemów działania. Wyróżnia normalne problemy działania, problemy dotyczące jego istoty (*Kernproblem*) oraz paradoksy. Paradoksy powstają z powiązania problemów dotyczących istoty działania oraz tendencji do błędów. Problemy dotyczące istoty działania charakteryzuje to, że nie mogą być zniesione poprzez zmianę aktywności pracownika, mają bowiem uwarunkowanie strukturalne. W jaki sposób te problemy wyrażają się empirycznie, Schütze pokazuje na przykładzie pracy studentki ze starszą kobietą. W dalszej części artykułu odsłania strukturalne warunki działania profesjonalnego. Ponownie podkreśla, że praca z ludźmi narażona jest na systematyczne błędy, w związku z tym profesjonalści powinni systematycznie kontrolować istotowe problemy dziedziny swojego działania, bo inaczej będą tracić swój status profesjonalistów na rzecz wykonawców zarządzeń administracyjnych.

Kończąc, warto jeszcze wspomnieć, iż poza profesjonalnością działań zawodowych pracowników

społecznych Schütze szczególnie interesuje się relacją między tożsamością indywidualną i zbiorową. W przedstawianym opracowaniu zabrakło jednak miejsca dla tekstu reprezentującego tę dziedzinę prac badawczych (kwestia ta jest tylko sygnalizowana w 11. paragrafie pierwszego artykułu). Opublikowanie najważniejszych tekstów Fritza Schütze, który w Niemczech stał się klasykiem badań jakościowych (w tym badań specyficznie rozumianej profesjonalności), należy ocenić pozytywnie. Niemniej jednak *Sozialwissenschaftliche Prozessanalyse* jest zbiorem artykułów, które zostały przez autora przejrane (czego dowodzi uzupełnienie w artykule *Badanie biografii i wywiad narracyjny*), ale nie opracowane na nowo. Nie usunął na przykład powtórzeń. Mnie najbardziej przeszkadzały powtórzenia podstawowych zaleceń metodycznych zarówno z zakresu prowadzenia badań, jak i interpretacji. Ich omawianie w poszczególnych artykułach publikowanych w różnych miejscach (z przesłaniem do różnych czytelników) było w pełni uzasadnione, ale drażni, gdy artykuły są obok siebie.

Książka adresowana jest do wszystkich osób zainteresowanych badaniami jakościowymi, zarówno do ambitnych studentów, jak i mniej czy bardziej dojrzałych badaczy. Każdy może znaleźć w niej coś innego, od przykładów i zaleceń metodycznych po teoretyczne analizy narracji, biografii i profesjonalności. Zbiór tekstów umożliwia uważniejszą refleksję nad propozycją Schütze, ale także nad własną praktyką badawczą. Empiryczne badania jakościowe nie są znormalizowane, ich doskonalenie jest możliwe tylko poprzez retrospekcyjną refleksję nad praktyką ich stosowania.

Bibliografia

Kaźmierska Kaja (1996) *Wywiad narracyjny – technika i pojęcia analityczne* [w:] Marek Czyżewski i in., red., *Biografia a tożsamość narodowa*. Łódź: Katedra Socjologii Kultury.

Kaźmierska Kaja (2004) *Wywiad narracyjny jako jedna z metod w badaniach biograficznych*. „Przegląd Socjologiczny”, nr 1, s. 71–96.

Kaźmierska Kaja (2012) (red.) *Metoda biograficzna w socjologii. Antologia tekstów*. Kraków: Nomos.

Prawda Marek (1989) *Biograficzne odtwarzanie rzeczywistości*, „Studia Socjologiczne”, nr 4, s. 81–98.

Urbaniak-Zajac Danuta (1999) *Wywiad narracyjny na tle innych technik wywiadu*. „Edukacja”, nr 4, s. 29–39.

Urbaniak-Zajac Danuta (2003) *Pedagogika społeczna w Niemczech. Stanowiska teoretyczne i problemy praktyki*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.

Cytowanie

Urbaniak-Zajac Danuta (2017) *Recenzja książki: Fritz Schütze (2016) Sozialwissenschaftliche Prozessanalyse. Grundlagen der qualitativen Sozialforschung*, Hrsg. Werner Fiedler, Heinz-Hermann Krüger. Opladen–Berlin–Toronto: Verlag Barbara Budrich. „Przegląd Socjologii Jakościowej”, t. 13, nr 1, s. 142–148. Dostępny w Internecie: <www.przegladsocjologiijakosciowej.org>.